

8. Энциклопедический словарь медицинских терминов. М., 1982-1984 гг.
9. Циткина Ф.А. Терминология и перевод: (К основам сопоставительного терминоведения). Львов: Вища школа, 1988, 162 с.
10. <https://core.ac.uk/download/pdf/151223231.pdf>

## **TERMS WITH A COMPONENT-NUMBER IN THE LANGUAGE OF MEDICINE IN AZERBAIJANI, RUSSIAN AND ENGLISH**

***Mirzoeva Ulkar Adil***

### ***Summary***

The purpose of the study is to identify the features of the formation and structure of terms and term combinations in Azerbaijani, Russian and English languages, for a broad understanding of their semantics. We have studied the terminology used in modern medical dictionaries and texts reflecting the current development of the industry and subspecies. The analysis of the terminological composition gives grounds to speak about the presence of numerals (bir, iki/one, two/one, two) in terms-words in the compared languages. In English, numerical prefixes (uni-, bi-) and lexemes with a numerical component double, single are marked, in Russian, the forms of numerals two-, one- are marked.

## **AZƏRBAYCAN, RUS VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TİBB DİLİNDƏ SAY KOMPONENT KİMİ OLAN TERMINLƏR**

***Mirzəyeva Ülkar Adil qızı***

### ***Xülasə***

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan, rus və ingilis dillərində termin və termin birləşmələrinin formalaşması və quruluşunun xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, onların semantikasını geniş dərk etməkdir. Sənayenin və alt növlərin mövcud inkişafını əks etdirən müasir tibbi lüğətlərdə və mətnlərdə istifadə olunan terminologiyayı araşdırdıq. Terminoloji kompozisiyanın təhlili müqayisə olunan dillərdə söz baxımından rəqəmlərin (bir, iki/bir, iki/bir, iki) olması barədə danışmağa əsas verir. İngilis dilində ədədi prefikslər (uni-, bi-) və ikiqat, tək ədədi komponenti olan leksemlər qeyd olunur, rus dilində isə iki, bir rəqəm formaları qeyd olunur.

***Rəyçi: prof. Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmovə***

***BSU nun Ümumi dilçilik kafedrasının 10 mart 2023-cü tarixli iclasın 7 saylı protokolu***

***Daxil olma tarixi 14 mart 2023-cü il***

**UOT:81.**

## **AQLÜTİNASIYA VƏ POETİKA**

***Qasimova-Mustafayeva Aysən Fazil qızı***

***Gəncə Dövlət Universitetinin disertantı***

***[ayshenmuellimeqasimova@gmail.com](mailto:ayshenmuellimeqasimova@gmail.com)***

**Xülasə:** Poetika elə bir ritmik, ahəngdarlıq, estetizm və mənəvi-psixoloji mənzərə yaradan vasitədir ki, onun universalılıqla səciyyələnən xüsusi moedəllərinə ayrı-ayrı dillərdə rast gəlmək mümkündür. Odur ki, tipologiyasından asılı olmayaraq bütün dillərdə poetikanın özünəməxsus ifadə vasitələrinə təsadüf edilir. Məsələn, köksözlü dillərdə şəkilçi elementləri məhdud olduğu üçün həmin dillərdə poetizm vasitələrinin formalaşmasında təkrarların, reduplikasiya elementlərinin başlıca əhəmiyyət kəsb etdiyi müşahidə edilir. Belə dillərdə təkrar və reduplikasiya yeni sözlərin yaranmasına xidmət etdiyi kimi həm də ritm, ahəngdarlıq və informasiya intensivliyinin baş verməsində də aparıcı yer tutur. Analitik-

*flektiv dillərin tipologiyası başlıca olaraq analitik modellər üzərində inkişaf etdiyindən həmin dillərdə də poetik elementin formalaşması üçün ritm və ahəngdarlıqla səciyyələnən ifadə vasitələri xüsusi bir əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə dillərdə sonşəkilçi elementlərinin təkrarlığı və paralel komponentlərdə iştirakı da poetik mənzərə yarada bilir. Aqlütinativ dillərdən biri kimi Azərbaycan dilində həm qədim ənənə üzrə baş verən və öz hədudlarını genişləndirən təkrarlarla birlikdə paralel konstruksiyaaların güclü poetizmyaratma imkanları mövcuddur. Azərbaycan dilinin aqlütinativ mexanizmi həm də ona imkan yaradır ki, dilin fonetik, morfoloji və sintaktik sistemində ardıcıl sıralanmalarla yanaşı paralelizmlər poetizmin geniş bir mənzərəsini yarada bilsin. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan dilinin yazılı və şifahi ifadə üsullarında poetizmin zəngin ənənələri müşahidə edilir.*

**Açar sözlər:** poetika, ənənə, aqlütinasiya, təkrar, paralel

**Ключевые слова:** поэтика, традиция, агглютинация, повтор, параллель

**Key words:** poetics, heritage, agglutination, repetition, parallel

Ramiz Rövşənin nəsr əsərlərində qədim türk poetizminə məxsus ənənəçiliyin xarakter xüsusiyyətlərinin araşdırılması baxımından təkrarlığın və paralelizmin aqlütinativ dil mexanizmindəki mövqeyinin və yerinin müəyyənəşdirilməsinə zəruri bir ehtiyac yaranır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, təkrar və paralel dil konstruksiyaaları universal xarakter daşdığı halda dil tipologiyalarına münasibət baxımından onların özünəməxsus səciyyəvi əlamətləri meydana çıxmışdır. Məsələn, şəkilçisiz və ya şəkilçi tərkibi məhdud olan dillərdə təkrar və paralel komponentlər daha çox fonomorfoloji və tonal-sintaktik xarakterə malik olduğu halda şəkilçi tərkibinə malik olan analitik-flektiv dillərdə fonomorfoloji və müəyyən dərəcədə də qrammatik-sintaktik funksiya ilə səciyyələnir. Aqlütinativ dillərdən biri kimi Azərbaycan dilində paralel konstruksiyaalar fonetik elementlərin harmoniyasına, ahəngdarlığına, ierarxik sırasına və tarazlıq səviyyəsinə görə fonetik, fonetik elementlərin şəkilçi tərkibindəki ardıcılığına görə fonetik-morfoloji, şəkilçilərin özlərinin ardıcılığına və cümlə tərkibindəki əlaqəyaradıcılıq keyfiyyətinə görə morfoloji-sintaktik hadisə hesab olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində söz tərkibindəki sait elementlərin sırası kök-şəkilçi tərkibli bütün sözlərdə pozulmadan sabit qalır. Bu sabitlik ikihecalı vahidlərdən tutmuş tərkibində neçə heca iştirak etməsindən asılı olmayaraq bütün sözlərdə vahid qaydada mühafizə olunur. Söz tərkibində sait səslərin ierarxik sıra üzrə sabit harmoniyası aşağıdakı sırada göstərildiyi kimi möhkəmlənmişdir:

**Dilarxası saittlərin sırası üzrə:**

a) dilarxası açıq damaq sırası üzrə: *a-a: axtar, ara, ayaq, alaq, bala, tala* və s. Bu sıra intensivdir.

b) dilarxası qapalı damaq sırası üzrə: *ı-ı: qırıq, sırtıq, yığın, qılıc, qızdır* və s. Bu sıra intensivdir.

c) dilarxası açıq-qapalı damaq sırası üzrə: *a-ı: yarıq, qaşır, sarıq, darıx, qatır, darı* və s. Bu sıra intensivdir.

ç) dilarxası qapalı-açıq damaq sırası üzrə: *ı-a: qıraq, sıra, xırda, bıçaq, qısa* və s. Bu sıra intensivdir.

d) dilarxası açıq-qapalı dodaq sırası üzrə: *o-u: odun, oyun, ordu, qoşun, boyun* və s. Bu sıra intensivdir.

e) dilarxası açıq dodaq-damaq sırası üzrə: *o-a: oyan, oyaq, otar, oxşar, boyan* və s. Bu sıra intensivdir.

ə) dilarxası qapalı dodaq-açıq damaq sırası üzrə: *u-a: utan, quraq, qulaq, uzaq, bulaq* və s. Bu sıra intensivdir.

f) dilarxası qapalı dodaq sırası üzrə: *u-u: burun, quru, duru, uzun, duru* və s. Bu sıra intensivdir.

Dilarxası saitlər də *a-o* (alov, arov, qaşov), *o-o* (oxlov), *ı-o* (qırov), *u-o* (buxov), *a-u* (arzu, armud) sırası məhduddur; *o-ı*, *ı-u*, *u-ı* sırası mövcud deyildir.

***Dilortası-dilönü saitlərin sırası üzrə***

a) dilortası (yarımaçıq) – dilönü açıqlıq damaq sırası üzrə: *e-ə*: *gedər, deyər, keçər, seçər, elə* və s. Bu sıra intensivdir.

b) dilortası (yarımaçıq) dilönü qapalı damaq sırası üzrə: *e-i*: *gedir, keçir, deyir, yeri, geri* və s. Bu sıra intensivdir.

c) dilönü açıq damaq sırası üzrə: *ə-ə*: *ələk, ətək, əmək, bələk, çəpər* və s. Bu sıra intensivdir.

ç) dilönü açıq-qapalı damaq sırası üzrə: *ə-i*: *əyir, əyri, gəlir, dəmir, bəri* və s. Bu sıra intensivdir.

d) dilönü qapalı damaq sırası üzrə: *i-i*: *iti, iri, diri, kiçik, bitir, bitki* və s. Bu sıra intensivdir.

e) dilönü qapalı-açıq damaq sırası üzrə: *i-ə*: *irəli, bilək, dirək, ipək, iynə, iydə* və s. Bu sıra intensivdir.

ə) dilönü açıq dodaq-damaq sırası üzrə: *ö-ə*: *örpək, ördək, öyrət, kövrək, gövşək, göyər* və s. Bu sıra intensivdir.

f) dilönü açıq-qapalı dodaq sırası üzrə: *ö-ü*: *ötür, böyür, hönkür, köçür, kömür* və s. Bu sıra intensivdir.

g) dilönü qapalı dodaq sırası üzrə: *ü-ü*: *ütü, üzüm, üzük, üzür, bürü* və s. Bu sıra intensivdir.

Dilortası-dilönü saitlərin sırasında *ə-ö* (bənövşə), *ü-ö* (gülöyşə, bülöv) məhduddur, *e-e*, *e-ö*, *e-ü*, *ö-e*, *i-e*, *ə-e*, *ə-ü*, *ü-i*, *ü-e*, *i-e*, *i-ö*, *i-ü*, *ö-ö*, *ö-e*, *ö-i*, *ü-ö* sırası yoxdur. Eyni zamanda, Azərbaycan dilində önsıra saitlərlə arxasıra, arxasıra saitlərlə önsıra saitlərinin harmoniyası yoxdur. *İlan, ilyarım, işıq, inam* kimi bəzi sözlər isə məhduddur və istisnadır.

Analitik-flektiv dillərlə müqayisədə görünür ki, saitlərə dair Azərbaycan dili üçün sabitləşmiş sıra həmin dillərlə uyğun gəlmir və bu dildə mövcud olmayan sıra analitik-flektiv dillərdə müşahidə edilir. Məsələn, ərəb dilindəki *kürsi* (taxt), *mövqif* (dayanacaq), *mübdî* (icadeden), *mülhid* (dinsiz), *mülki* (dövlətə aid); *övliya* (vəlilər), *övraq* (korlanmış), *övlad*; fars dilindəki: *payə* (mərbətə), *akbin* (qərəzsiz), *peyğam* (xəbər), *peykar* (döyüş); rus dilindəki *недра* (yeraltı), *нежный* (mehriban), *огород* (bostan), *ожить* (dirilmək), *отдых* (istirahət); ingilis dilindəki *caster* (tökməçi), *coven* (yığınaq), *diver* (dalğıcı), *extend* (dartmaq), *regal* (möhtəşəm) və s. sözləri buna nümunə göstərmək olar. Bunları nəzərə alaraq Azərbaycan dilindəki kök-şəkilçi tərkibinə daxil olan sait ardıcılığını saitlərin tipinə görə fonetik, kök-şəkilçi ardıcılığına görə morfoloji hadisə hesab etmək mümkündür. Azərbaycan dilinə məxsus sait ardıcılığı ikihecalı sözlərdə olduğu kimi eynilə çoxhecalı sözlərdə də mühafizə edilir. Məsələn, *yoxlatdırdıqlarımız, gözlədiklərimiz, bəslədiklərimiz* kimi sözlərdə şəkilçi tərkibindəki sait harmonizmi morfoloji elementlərin ardıcılığına əsaslanır.

Azərbaycan dilində samitlərin də özünəməxsus sırası və harmoniyası mövcuddur. Məsələn, başlanğıcda *ğ, j, r* samitləri işlənmir, *k* samiti isə ancaq alınma sözlərin tərkibində işlənir. Dilarxası *q, x* samitlərindən sonra dilönü (dilortası) saitlər işlənmir. Təkhəcalı söz sonunda *q* samiti işlənmir; dilortası, dil-diş, dodaq samitlərindən sonra bütün sait səslər işlənə bilir. Onu da leksik, morfoloji və sintaktik vahidlərin təkrar və paralel konstruksiyalarının özünəməxsus səciyyəvi göstəriciləri vardır.

Sait səslərlə müqayisədə samitlərin ardıcılığı iki üsulla təyin olunur. Birincisi, eyni saitlərin təkrarı (məsələn, *h-h, q-q; ğ-ğ, x-x; k-k; g-g, y-y; t-t, d-d, ç-ç, c-c, ş-ş, s-s, j-j, l-l, n-n, r-r; p-p, b-b, m-m, f-f*) ilə və eyni səs yuvasındakı samitlərin oppozisiyası (məsələn; *q-ğ, ğ-x, p-g, g-y; t-d, q-c, ş-j, s-z, l-n, n-r; p-b, f-v, m-b*) üzrə. Əlavə etmək olar ki, sait və samitlərin ardıcılığı və fonomorfologiyası bütün müasir türk dillərində vahid norma təşkil etmir. Bu da ondan irəli gəlir ki, türk dilləri vahid kökdən diferensiallaşdıqdan sonra onların hər birində

özünəməxsus morfoloji normalılıq yaranmışdır. Bununla belə türk dillərinin aqlütinativliyi pozulmamışdır və hər bir dildə təkrar və paralel komponentlərin poetik xüsusiyyətləri məhz həmin dil çərçivəsindəki aqlütinativ mexanizminə əsaslanır.

Dilçilikdə təkrar elementlər və onların lingvistik-estetik, mətni-semantik və obrazlı-poetik xüsusiyyətləri barədə bir çox tədqiqat əsərləri aparılmışdır. Mövcud tədqiqat əsərlərində, məsələn, fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik təkrarlar barədə geniş məlumat verilir, həmin məsələlərlə bağlı demək olar ki, fundamental mübahisə yarıdan məqamlar qalmır. Paralelizmə gəlincə onu demək lazımdır ki, bu sahədə aparılan tədqiqatlarda daha çox leksik və sintaktik vahidlərlə bağlı problemlər əhatə olunur. Fonetik və morfoloji paralellik məsələsi demək olar ki, çox da ciddi tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Bununla belə maraq doğuran tədqiqatlardan biri fonetik paralelizmə aid mülahizələrin irəli sürülməsindən ibarətdir. Məsələn, Aynur Famil qızı Qədimalıyevanın “Azərbaycan-türk sistemində fonetik paralelizm (XV əsr dil materialları üzrə)” adlı yazısında fonetik paralelizm tarixi baxımdan səs variantları səviyyəsində izah edilir. Belə ki, məsələn, *b-m*, *b-p*, *d-t*, *q-x-h*, *k-g-y* samitlərinin eyni sözlərdə bir-birinin əvəzedicisi kimi işlənməsi (te-di, tört-dörd, teniz-dingez, korku-qorxu, ok-ox, çok-çoq, gög-göy, bən-mən) paralelizmin nümunəsi kimi təqdim edilir [9, s.41-44]. Burada fonetik paralelizm yazılı dildə müşahidə edilən variantlıq məsələlərinə aid olduğundan poetik xüsusiyyətli paralel element çərçivəsində təqdim olunmur. Tofiq Hacıyev *ç-s*, *ç-ş*, *d-z-y*, *c-y*, *b-m* paralelliyini səslərin tarixən baş verən keçidi kimi təqdim edir [6, s.82-83]. Ancaq onun nümunə gətirdiyi “*Az getdim, uz getdim, dərə təpə düz getdim*” deyimindəki *a-u*, *d-t* elementlərinin dəyişməsi eyni yuvadan olan elementlərin (*a-u*; *d-t*) paralel işlənərək harmoniya yaratmasına dair nümunədir [6, s.91]. Bunun kimi, nümunə gətirilən “*Daldan atılan daş topuğa dəyər*” atalar sözündəki *d-t* elementlərinin paralel işlənməsi ilə ritm, ahəngdarlıq və təmtəraqlılıqla bağlı poetizm yaradılması müşahidə edilir [6, s.92]. Fonetik paralelizm həm də paralel tərkiblər daxilindəki elementlərdə də müşahidə edilir. Məsələn, “*Uzun qız uzanar, özünə paltar qazanar*” atalar sözündə *z* samiti paralel tərkiblərdə işlənməklə ritm və ahəngdarlıq yaradır.

Fonetik paralelizm aqlütinativ dillərdən biri kimi Azərbaycan dilinin başlıca fonetik və qrammatik funksionallığından ibarətdir. İstər folklor nümunələrində və istərsə də nəsr və nəzm əsərlərində bununla bağlı bir çox misallar gətirmək mümkündür. Lakin Azərbaycan dilində morfoloji paralellizmi səciyyələndirən dil faktlarının təhlili demək olar ki, yox səviyyəsindədir. Bu məsələ ilə bağlı Tofiq Hacıyevanın Azərbaycan ədəbi dil tarixinə həsr etdiyi kitabda kiçik bir məlumata rast gəlmək olur. Həmin məlumatda “*Mən ağa, sən ağa; İnəkləri kim sağa*” aforistik ifadəsi ilə yanaşı “*Yazdı qara, Qoydu günə*” (Qarın üstünə yazıb günə qoydu) ifadəsi nümunə gətirilir və onun haqqında aşağıdakı şərh verilir: “*İkinci nümunədə yönlük hal şəkilçisinin işlənməsi –qədim türk şeirindəki qrammatika xalq dilinin erkən dövrünə məxsusdur. Burada qədim türk şeirinin tipik şeirlik əlamətlərindən paralelizm (morfoloji paralelizm- hər iki misrada qafiyə məqamında yönlük halın işlənməsi) əslində səlis qafiyə qədər, poetexnik göstəricisinin olması qədər mühüm faktordur*” [6, s.94].

Yeri gəlmişkən morfoloji paralelizm barədə bəzi məsələlərin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Tofiq Hacıyevin təqdim etdiyi yönlük hal şəkilçili sözlərdə hal şəkilçisinin paralelliyi onun paralel komponentlər tərkibində işlənməsi ilə müəyyən edilir. Burada “*yazdı*” və “*qoydu*” sözlərinin leksik paralelliyi mövcuddur. *Qar* və *gün* sözləri arasında isə paralellik müşahidə edilmir. Azərbaycan dili qrammatik vasitələrlə zəngin olduğundan bu dildə həm morfoloji təkrarlığın və həm də paralelliğin qədim ənənələri mövcuddur. Bu ənənələrin ən bariz nümunələrini hətta “*Kitabi-Dədə Qorqud*” mətnlərində müşahidə edilən hal şəkilçilərinin yerdəyişməsində də müşahidə etmək olur. Məsələn, Ə.Dəmirçizadə yazır ki, dastanların dilində yerlik hal şəkilçisi çıxışlıq yerində işlənir: “*Çobanın alnında bir öpdü*” [5, s.63]. Halların biri digərini əvəz etməsi dialekt və şivələrdə də mövcuddur. Məsələn, yönlük hal təsirlik hal “*Dədəm mə: kor dedi, hər gələn adama vur dedi*” (Təb.); “*Döymə qapıma,*

*döyəllər qapua*” (§) və yerlik hal mövqeyində çıxış edir: “*Üş qardaş gediflər bir quyunun başına irasd oluflar*” (Тов.) [11, s.22-23].

Halların paralel işlənməsi də əslində tarixi areal dil problemləri ilə bağlı vəziyyətin göstəricisidir. Burada poetizm ünsürləri axtarmaq da əbəsdir. Lakin qrammatik şəkilçilər sözlər, söz birləşmələri və cümlə üzvləri arasında qrammatik-sintaktik əlaqə yaratmağa xidmət etdiyi kimi paralel sintaktik konstruksiya vasitələrinin formalaşmasında da fəal iştirak edir. Həmin tipli emosional-ekspressiv dil vasitələrinin iştirakı ilə zəngin və rəngarəng sintaktik konstruksiya potensialı yaranır. Odur ki, sintaktik poetizmə həsr edilmiş tədqiqat işlərində bir qayda olaraq morfoloji paralelizmdən daha çox sintaktik paralelizm məsələlərinin araşdırılmasına diqqət yetirilir, morfoloji paralelik məsələsi isə müəyyən dərəcədə kölgədə qalır. Morfoloji paralelliyn əyani ifadə forması danışq dili materiallarından tutmuş folklor materiallarında, klassik əsərlərdə, o cümlədən müasir bədii sənət nümunələrində müşahidə edilir. Konkret təsəvvür yaratmaq üçün aşağıdakı nümunələri misal göstərmək mümkündür: “*Oğlandır, nə bilsin? Keyiki qovardı, gətirərdi, babasının önündə sinirlərdi: “Babam at səgirdişimə baxsın, qıvansın; ox atışımə baxsın, güvənsin, qılıc qalışımə baxsın, sevinsin”* [8, s.29]; “*Molla Əli Aşıq Ələsgərlə çoxdan dost idi. Götürdü Aşıq Ələsgərə belə bir məktub yazdı: “Ey nuri-çəşmanın Aşıq Ələsgər! Atam öldü, sarsımadım, qardaşım öldü, korşumadım, oğlum öldü, porşumadım; amma Yekallar kəndində başımıza bir iş gəldi, bundan betər oldu”* [3, s.403]. Göstərilən nümunələrdəki “*baxsın qıvansın*”, “*baxsın, güvənsin*”, “*baxsın, sevinsin*” və “*öldü sarsımadım*”, “*öldü, korşumadım*”, “*öldü, porşumadım*” ifadələri paralel komponentlərdən ibarətdir. Burada üçüncü şəxs əmr formasına aid –*sın* (-sin, -sun, -sün) və şühudi keçmiş zamanın birinci şəxsinə aid olan –*dım* (-dim, -dum, -düm) şəkilçisi paralel komponentlər tərkibində işlənərək poetik vüsət yaradılmasına xidmət edir. Aqlütinativ dillərdə qrammatik şəkilçilərin zəngin ənənəsi, söz tərkibində sabit ardıcılıq qaydası mövcud olduğundan morfoloji poetika aqlütinativ dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində rəngarənglik yaratmaq baxımından çox mühüm üslubi-estetik xarakterə malikdir. Türk dilləri aqlütinativ quruluşlu olduğu üçün paralelizmin müxtəlif növlərinin bu dillərdə yüksək inkişafı ayrı-ayrı tədqiqat işlərində də təsbit olunur. Q.F.Blaqova “Baburnamə” əsərində leksik-sintaktik paralelizmdən bəhs edərkən V.M.Jurminskiye istinadən qeyd edir ki, ritmik-sintaktik paralelizm türk xalq poetik təfəkkürünün məhsulu kimi qədim ənənələrə malikdir. Eyni zamanda, burada göstərilir ki, orta əsr türkdilli ədəbiyyatı özünün qədim ənənələrini inkişaf etdirərək poetik rəngarənglik yaratmışdır [4, s.4]. Burada həmçinin türk dillərinin aqlütinativ quruluşunun təsiri ilə leksik-sintaktik paralelliklə yanaşı morfoloji paralelliyn də mühüm rolu olduğu göstərilir [4, s.9]. Günel Asif qızı Məhərrəmovanın “İqor polku dastan”ında və “Kitabi-Dədə Qorqud”da sintaktik paralelizm üzrə apardığı tədqiqat işində göstərilir ki, sintaktik paralelizmin formalaşmasında aqlütinativlik mühüm təsiredici qüvvəyə malikdir. Dildə fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik elementlərin ardıcılığı və hətta silsilə yaratması bilavasitə aqlütinasiyanın ardıcıl işlək mexanizmi ilə bağlıdır [10, s.8-9]. Əlbəttə ki, dil elementlərinin ardıcıl sıralanmasında qrammatik quruluşun özünün mühüm rolu vardır. Bu mənada ki, məsələn, fonetik elementlərin sıralanması, ardıcılığı bilavasitə heca tərkibinin struktur təşkili ilə bağlıdır. Fonetik elementlərin sırası və ardıcılığı heca tərkibinin uzunluq və qısalığı ilə müəyyən edilir. Azərbaycan dilinin aqlütinativ quruluşu ona imkan verir ki, söz tərkibində hecaların ardıcılığı sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin imkan verdiyi həcmə görə sıralansın. Heca tərkibinin hansı həcmdə olmasına baxmayaraq sözdaxili fonetik elementlərdə ardıcılıq, harmoniya və sıra sabitliyi ierarxiya qaydası üzrə davam edir və pozulma, transformasiya hadisəsi baş vermir. Fonetik elementlərdə olduğu kimi, qrammatik elementlər də söz tərkibində zəncirvari qayda üzrə biri digərinə bağlanır. Məsələn, Azərbaycan dilinin söz tərkibində neçə sözdüzəldici şəkilçi iştirak etməsindən asılı olmayaraq bütün sözdüzəldici şəkilçilərdən sonra ardıcıl silsiləvi sözdəyişdirici şəkilçilər işlənir. Adlarda ad kateqoriyasına, feillərdə isə feil kateqoriyasına aid şəkilçilər sapa düzülmüş kimi silsiləvi

ardıcılıq təşkil edir. Məsələn, Azərbaycan dilində *yaz-* sözündən *-ı* və *-çı* şəkilçisi ilə düzələn yazıçı isminə *-lar*, *-ımız*, *-dan*, *-dır* kimi ardıcıl dörd ismi qrammatik şəkilçi qoşula bilir. Eyni qayda üzrə *dərin* sözündən *-ləş*, *-dir*, *-il* şəkilçiləri vasitəsi ilə düzələn *dərinləşdiril* feilinə ardıcıl olaraq *-mə*, *-miş*, *-dir* ardıcıl feili qrammatik şəkilçilər əlavə edilməklə *dərinləşdirilməmişdir* sözü yaranır. Eyni qayda üzrə sintaktik dil vasitələri də, o cümlədən sintaktik təkrarlar və sintaktik paralellər də Azərbaycan dilinin aqlütinativ quruluşuna uyğun qaydada formalaşır və dilin qrammatik-sintaktik, emosional-estetik potensialının zənginləşməsinə xidmət edir.

Musa Adilov Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar üzrə apardıcı müşahidələrə əsasən yazır ki, “Azərbaycan dilçiliyində leksik və morfoloji, habelə fonetik təkrarlar üzərində az-çox tədqiqat işi aparılmışdır. Lakin sintaktik təkrarlar hələ də diqqəti cəlb etməmişdir. Halbuki dilimizdə bu kimi təkrarlar çox geniş yayılmışdır və zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Burada haqqında bəhs olunacaq bütün təkrar tipləri qrammatik hadisələr və Azərbaycan dilinin cümlə quruluşu ilə əlaqədardır” [1, s.3]. Eyni zamanda Musa Adilov İ.M.Astafyevanın belə bir fikrini də xatırladır ki, “...bəzən “sintaktik təkrar” dedikdə iki ifadənin (cümlə, söz birləşməsi) eyni quruluşa malik olması və ya sintaktik paralelizm hadisəsi nəzərdə tutulur” [1, s.3; 2, s.2].

İ.M.Astafyeva təkrar və sintaktik konstruksiyaların struktur baxımdan qrammatik hadisə olması fikrində tamamilə haqlıdır. Ancaq nədənsə, Musa Adilovun həmin fikrə münasibətində deyilir: “Halbuki sintaktik paralelizm qrammatikadan daha çox üslubi hadisədir” [1, s.3]. Burada əlavə mübahisə olmadan onu demək mümkündür ki, sintaktik paralelizm quruluşuna görə sintaktik, emosional-estetik xarakterinə görə üslubi hadisə hesab edilə bilər. İstər lingvistik təkrarlar və istərsə də paralellər bütün dillər üçün universal hadisə sayılsa da aqlütinativ dillərdə onları başqa dillərdən fərqləndirən silsiləvilik xarakteri vardır. Bu dil hadisəsinin təhlilinə həsr olunmuş tədqiqat işlərində də az və ya çox dərəcədə sintaktik təkrar və paralelizmin aqlütinasiyaya münasibəti barədə bəhs olunur.

Türk dillərində sintaktik paralelizmlə yanaşı təkrar komponentlər barəsində də geniş tədqiqatlar aparılmışdır. Doğrudur, onların əksəriyyətində təkrar komponentlərin təhlili faktik material üzrə aparılır, fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyədə formalaşmış təkrarların aqlütinasiyaya münasibəti məsələsi bir çox hallarda işıqlandırılmamış qalır. Ancaq həqiqət budur ki, aqlütinasiyada sistemlilik səciyyəsi mövcuddur və bu da bütün dil səviyyələrində, o cümlədən, təkrar və paralel vasitələrdə özünün bariz təcəssümünü tapır. Həmçinin təkrar və paralel dil vahidlərinin hər birində poetik təfəkkürün ənənələri yaşayır. Demək olar ki, təkrar və paralel komponentlərə həsr olunmuş tədqiqatlarda onların üslubi, emosional, etik-estetik, mətni və poetik funksionallığı, o cümlədən, semantik əhəmiyyəti barədə tədqiqatçı fikir və mülahizələr irəli sürülür. Eyni zamanda tədqiqatçı hal kimi onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Kamil Ramazanovun qoşa sözlərlə bağlı apardığı tədqiqat işində də təkrarlıq üzrə formalaşmış həmin dil vasitələrinin təhlilində semantik aspekt başlıca metodoloji baza kimi nəzərə alınır [12, s.3].

Qədim türk epik təfəkkürünün məhsulu kimi formalaşmış poetik vasitələr səviyyəsindəki təkrar və paralel komponentlər ilkin yazılı abidələrdə olduğu kimi öz ənənələrini klassik nümunələrdə, o cümlədən, sonrakı dövrlərin bədii mətnlərində davam etdirərək hər bir yeni mühitdə yeni cazibədarlıqla səciyyələnmişdir. Aqlütinativ quruluşun yaratdığı silsiləvilik təkrar və paralellərin strukturunda çoxşaxəlilik baş verməsinə səbəb olur. Odur ki, istər qədim türk mənbələrində işlənən və o cümlədən, Azərbaycan bədii dilinə məxsus nümunələr standart modellər çərçivəsində məhdudlaşmır. Çox maraqlıdır ki, bəzi hallarda hətta təkrar və paralel elementlər bir mikromətnə, bir mürəkkəb sintaktik bütöv tərkibində, eyni zamanda iki misralıq poetik mətnlərdə öz bariz təcəssümünü tapır. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində belə nümunələr saysız-hesabsızdır. Məsələn, *Bilgə xaqan* abidəsinin *Şərq* tərəfinin 30-cu sətrində deyilir:

*“Bir yılka tört yolu süñüşdüm. Ən ilki Toğı balıkta süñüşdüm. Toğla ügüzük yüzəti keçip süsi... Ekinti Antarğuda süñüşdüm. Süsini sançdım (ilin altım). Üçünc (Çuğay başında) süñüşdüm”.*

Tərcüməsi: *“Bir ildə dörd yol döyüşdüm. Ən ilk Toğu balıkda döyüşdüm. Toğla çayını üzərək keçib qoşununu (öldürdüm). İkinci (dəfə) Antarğuda döyüşdüm. Qoşununu sancdım. (Süngüdən keçirdim) (elini) aidım. Üçüncü dəfə (Çuğay başında) döyüşdüm”* [13, s.336; 346].

Bu kiçik mətndəki cümlələr tipinə görə paraleldir, ardıcılığına görə təkrar. Təkrarlıq və paralellik xarakteri mətnə daxil olan cümlələrin sonunda işlənən “süñüşdüm” (döyüşdüm) əsasında ifadə olunur. Bu qayda qədim türk dili dediyimiz mətnlərin mükəmməl nitq və yazı qaydalarına malik bir poetik-informasiya dilinin nümunəsi olduğunu göstərir. Qədim türk mətnlərinə məxsus bu ənənə sonrakı dövrün mənbələrində də ardıcılıqla, yaradıcılıqla, yeniliklə davam edir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən aşağıdakı nümunədə də təkrarlıqla paraleliyin qarşılıqlı sintezi diqqəti cəlb edir: *“Bayındır xanın yigitləri Dirsə xanı qarşılədılar. Gətirib qara otağa qondurdular. Qara keçə altına dökdilər. Qara qoyun yaxnisindən önünə gətirdilər. Bayındır xandan buyruq belədir, dedilər”* [8, s.24].

Bu kiçik mətnə də cümlələrin ardıcılığı qara sözünün təkrarı ilə bir vəhdət təşkil edərək poetik vüsət yaradır. XIII əsrin görkəmli sənətkarı İzzəddin Həsənoğlunun “Apardı könlümü...” qəzəlinin hər bir beytində oxşar mənzərə müşahidə edilir. Məsələn, birinci beytdə deyilir:

*“Apardı könlümü bir xoş qəməryüz canfəza dilbər  
Nə dilbər, dilbəri şahid, nə şahid, şahidi-sərvər”* [ 7 ].

Əslində bu beyt özünün quruluşuna görə “Bilgə xaqan” və “Kitabi-Dədə Qorqud” mətnlərindən götürülən nümunələrdən fərqlənmir. Sanki bu beytin özü də poetik nəsrin şeirşəkilli bir variantıdır. Beytin birinci misrası (sətri) təşkilədidir. İkinci misra birincinin daxili mənasını açmaq vasitəsi kimi təsəvvür yaradır. Eyni zamanda, ikinci misrada həm təkrarlıq, həm də paralellik vardır.

Qədim və klassik poetik ənənəçilik, eyni zamanda, Ramiz Rövşənin nəsrində də xalq poetik təfəkküründən gələn tamamilə başqa bir mənzərə yaradır: *“O nə dəmdəsgahdı, Allah, o nə vurçatdasındı? Tüfəng səsi, dümbək səsi, tar-qaval, zurna-balaban. Qazanlar pıqqıldayır, çənələr saqqıldayır. Ona pay, buna pay, o yetimə, bu yetimə, qapıdan keçənə, yoldan ötənə”* [14, s.611]. Burada göründüyü kimi, mürəkkəb sintaktik bütöv tərkibli bu kiçik mətnə təkrar və paralel elementlər çulğasıq şəkildə bir-birini tamamlayır, biri-digərini canlandırır. Təkrar və paralel komponentlərin poetiklik keyfiyyəti verilən bu kiçik nümunələrdən də göründüyü kimi zaman-zaman öz ənənəçiliyini davam etdirmiş, zənginləşdirmiş ona yeni rəng, yeni çalarlıq qazandırmışdır.

### Ədəbiyyat

1. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, Elm və Təhsil, 2019, 416 s.
2. Астафьева И.М. Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование. Автореф.дисс.канд.филол.наук, Москва, 1962, с. 20.
3. Aşıq Ələsgər. Əsərləri, dastan-rəvayətlər, xatirələr. Bakı, Şərq-Qərb, 1999, 578 s.
4. Благова Г.С. Лексико-синтаксический паралелизм как средство организации текста “Баbur-наме”.//Советская тюркология, № 2,1990,с.4-14.
5. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, Elm, 1999, 140 s.
6. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. 2 cildə, I c., Bakı, Elm, 2012, 476 s.
7. Həsənoğlu İ. Apardı könlümü bir xoş canfəza dilbər: [www.ens. az/az/ hesenoglu-apardi-konlumu-bir-xos-qemeruz-canfeza-dilber](http://www.ens.az/az/hesenoglu-apardi-konlumu-bir-xos-qemeruz-canfeza-dilber): 4 dekbar, 2018.
8. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004, 376 s.

9. Гадималыйева А.Ф. Фонетический паралелизм в азербайджанско-турецкой системе (на основе языкового материала XV века)// Ежеквартальный рецензируемый реферируемый научный журнал “Вестник” АГУ, Выпуск 3 (282), 2021, с. 41-45.
10. Магеррамова Г.А. Синтактический паралелизм в “Слове о полку Игореве” и “Книге моего Деда Коркута”. Автореф.дисс.докт.философ. филол.наук. Баку, 2010, 21.
11. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, Zərdabi nəşr MMC, 2019, 352 s.
12. Рамазанов К.Т. Семантические принципы порядка компонентов парных слов в тюркских языках Юго-западной группы. Автореф. дисс.докт.фил.наук, Баку, 1984, 39 с.
13. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə, I c., Göytürk yazısı abidələri. I h., Bakı, Nurlan, 2009, 568 s.
14. Ramiz Rövsən. Nəfəs. Kitablar kitabı (şeir, nəsr, esse).Bakı, Qanun nəşr, 2006, 760 s.

## AGGLUTINATION AND POETICS

*Gasimova-Mustafaeva Ayshan Fazil*

### *Summary*

Poetics is a tool that creates such a rhythmic, harmonious, aesthetic and spiritual-psychological landscape that its special models characterized by universality can be found in different languages. Therefore, regardless of typology, in all languages there are unique means of expression of poetics. For example, since suffixal elements are limited in root-word languages, it is observed that repetitions and reduplication elements are of primary importance in the formation of poetics tools in those languages. In such languages, repetition and reduplication serve to create new words, but also take a leading place in the occurrence of rhythm, harmony and information intensity. Since the typology of analytic-inflectional languages is mainly developed on analytical models, the means of expression characterized by rhythm and harmony have become especially important for the formation of the poetic element in those languages. In such languages, the repetition of final form elements and their participation in parallel components can also create a poetic picture. As one of the agglutinative languages, the Azerbaijani language has strong possibilities of poetic creation of parallel constructions along with repetitions that take place according to the ancient tradition and expand their limits. The agglutinative mechanism of the Azerbaijani language also enables parallelisms to create a broad picture of poeticism along with consistent arrangements in the phonetic, morphological and syntactic system of the language. As a result of this, rich traditions of poeticism are observed in the written and oral expression methods of the Azerbaijani language.

## АГГЛЮТИНАЦИЯ И ПОЭТИКА

*Касумова-Мустафаева Айшен Фазиловна*

### *Резюме*

Поэтика-это инструмент, создающий такой ритмичный, гармоничный, эстетический и духовно-психологический ландшафт, что его особые модели, характеризующиеся универсальностью, можно найти в разных языках. Поэтому вне зависимости от типологии во всех языках существуют уникальные средства выражения поэтики. Например, поскольку суффиксальные элементы в корнесловных языках ограничены, замечено, что повторы и элементы редупликации имеют первостепенное значение в формировании средств поэтики в этих языках. В таких языках повторение и редупликация служат для создания новых слов, но также занимают ведущее место в возникновении ритма, гармонии и информативности. Поскольку типология аналитико-флективных языков в основном разрабатывается на аналитических моделях, средства выражения, характеризующиеся ритмичностью и гармонией, стали особенно важными для формирования поэтического элемента в этих языках. В таких языках повторение

элементов конечной формы и участие их в параллельных компонентах также может создавать поэтическую картину. Как один из агглютинативных языков, азербайджанский язык обладает сильными возможностями поэтического создания параллельных конструкций наряду с повторами, происходящими по древней традиции и расширяющими их пределы. Агглютинативный механизм азербайджанского языка также позволяет параллелизмам создавать широкую картину поэтичности наряду с последовательным расположением в фонетической, морфологической и синтаксической системе языка. Вследствие этого в письменных и устных способах выражения азербайджанского языка наблюдаются богатые традиции поэтики.

*Rəyçi: prof. Mübariz Yusifov*

*Azərbaycan dili kafedrasının 01 fevral 2023-cü il tarixli iclasın 11 sayılı protokolu*

*Daxil olma tarixi 15 fevral 2023-cü il*

UOT:80.

## **FRAZEOLÖGİZMLƏRİN SEMANTİK QURULUŞUNDAKI KOMPONENT İYERARXİKLİYİ HAQQINDA**

*Əliyeva Kəmalə Rafik qızı*

*Gəncə Dövlət Universiteti*

[Ekqr1991@mail.ru](mailto:Ekqr1991@mail.ru)

**Xülasə:** *Məqalədə Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində yer alan gender frazeologizmlərinin semantik strukturunda komponent iyerarxiyindən bəhs edilir. Müəllif konsept nəzəriyyəsinə əsasən fərqləndirilən konsept, freym, slot, freym-ssenari və s. semantik struktur komponentlərinin gender frazeologiyasındakı təzahür özünəməxsusluqlarını araşdırır.*

**Açar sözlər:** Azərbaycan dili, gender frazeologiyası, semantik struktur iyerarxiyliyi, konsept, freym.

**Ключевые слова:** азербайджанский язык, гендерные фразеологизмы, семантическая структура, концепт, фрейм.

**Key words:** Azerbaijani language, gender phraseology, semantic structure, concept, frame

Görkəmli linqvokulturoloq alim V.A.Maslovanın qeyd etdiyi kimi, “frazoloji vahidlər öz semantkasında xalqın uzunmüddətli inkişaf prosesini əks etdirir, fiksə edərək qəlibləşmiş stereotipləri, etalonları, arxetipləri və yönləndirmə sistemlərini nəşildən-nəşilə ötürür. Bunlar (frazoloji vahidlər – K.Ə.) istənilən milli dilin ruhudur, hansında ki, millətin ruhu və özünəməxsusluğu təkrarsız şəkildə öz əksini tapır. Frazeologiya xalqa xas dünyanın dil mənzərəsinin fraqmentidir. Frazoloji vahidlər həmişə subyektə istiqamətlənirlər, yəni bilavasitə dünyanı təsvir etmək üçün deyil, onu qiymətləndirmək, interpretasiya etmək, ona (ətraf gerçəkliyə, dünyaya – K.Ə.) öz subyektiv münasibətini ifadə etmək məqsədilə meydana gəlirlər”. [1 ;82] . Həmin fikirdə səsləndirilən “qəlibləşmiş stereotiplər, etalonları, arxetipləri və yönləndirmələr” dedikdə , əslində koqnitiv sxemlər, habelə koqnitiv semantika anlayışları olan konsept və freymlər nəzərdə nəzərdə tutulur. Çünki onlar insanın ətraf aləmi qavramasının müxəzimi və prinsiplərini əks etdirirlər və bu da öz növbəsində frazeoloji sistemi yönləndirən, formalaşdırən, formatlaşdırən “dünyanın dil mənzərəsi” koqnitiv modelinin tərkib hissələrini müəyyənləşdirir. Xatırladaq ki, koqnitiv sxemlər dedikdə, müasir koqnitiv nəzəriyyənin ən əsas və aparıcı anlayışlarından biri nəzərdə tutulur, hansı ki,